

Спосіб життя як система соціальної дії: спроба концептуалізації

Роботу виконано на кафедрі політичної соціології ХНУ ім. В. Н. Каразіна

У статті здійснено концептуалізацію способу життя, наведено авторське визначення, виокремлено структуру способу життя як системи соціальної дії та внутрішні характеристики способу життя як соціального феномену.

Ключові слова: спосіб життя, система соціальної дії, якість життя, рівень життя, стиль життя.

Мурадян Е. С. Образ жизни как система социального действия: попытка концептуализации. В статье осуществляется концептуализация образа жизни, приводится авторское определение, выделяются структура образа жизни как системы социального действия и внутренние характеристики образа жизни как социального феномена.

Ключевые слова: образ жизни, система социального действия, качество жизни, уровень жизни, стиль жизни.

Muradyan O. S. Way of Life as a System of Social Action: an Attempt at Conceptualization. The article carried a conceptualization of way of life, the author gives the definition, highlights the structure of way of life as a system of social action and the internal characteristics of way of life as a social phenomenon.

Key words: way of life, social action system, quality of life, level of life, lifestyle.

Постановка наукової проблеми та її значення. Соціальні зміни сучасного суспільства породжують необхідність детальнішого дослідження форм взаємодії людей з їхнім соціокультурним середовищем і співвідношення суб'єктивних і об'єктивних чинників цих змін. Особливо важливе таке знання для прогнозування змін форм і спрямованості соціальних процесів. У цій ситуації саме поняття «спосіб життя» дає можливість виділити сукупність соціально значущих умов і процесів життєдіяльності людей і оцінити реальний стан соціокультурної динаміки порівняно з минулим і можливим майбутнім станами суспільства і культури. Це важливо також у зв'язку з побудовою відповідних для сучасності критеріїв оцінювання якості життя членів суспільства.

Поняття «спосіб життя» стосується не тільки способу організації людьми свого повсякденного життя. Воно пов'язане також із виявленням тих соціокультурно значущих оцінок, які дають представники різних соціокультурних груп власному способу життя, способу життя інших людей, а також поточному стану суспільного і культурного життя загалом.

Аналіз наукових праць із зазначеної проблематики дає підстави стверджувати, що хоча поняття «спосіб життя» дослідниками розробляється вже доволі давно, на сучасному етапі ця наукова категорія не є чітко сформованою та не має загальноприйнятих показників, що мали би теоретичне обґрунтування та піддавалися б доступній операціоналізації.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Активними розробниками проблеми способу життя були Е. А. Ануфрієв, І. В. Бестужев-Лада, А. П. Бутенко, Г. Є. Глезерман, Б. А. Грушин, Л. Капустін, В. С. Марков, М. Н. Руткевич, Є. В. Струков, В. І. Толстих, П. Н. Федосєєв та ін. В інших країнах питання способу життя вивчали І. Філіппець, А. Стусана, Я. Щепанський, А. Сичинський та ін. [1, 212]. У західних країн соціальної науки до тих чи інших аспектів способу життя зверталися З. Бжезинський, Д. Гелбрейт, У. Росту, Д. Белл, Б. Спок, К. Воннегут, Т. Бушелл, О. М. Шур, Р. Черіл та ін. Поряд із науковим аналізом проблематики способу життя, критикою його негативних моментів в умовах капіталізму, чимало місця в роботах як радянських, так і західних авторів займали аспекти протиставлення соціалістичного та буржуазного способів життя, а потім і зміни у способі життя під впливом процесів глобалізації.

Метою статті є спроба концептуалізації способу життя як системи соціальної дії. **Завданнями** дослідження є уточнення ступеня наукової розробленості проблематики способу життя індивіда та прикладів операціоналізації його складників у вітчизняній та західній соціологічній науці, розгляд структури способу життя з позиції системи соціальної дії (за термінологією Т. Парсонса).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У наукових дискусіях обговорюється питання про співвідношення понять спосіб життя, рівень, стиль, якість і устрій життя, які нерідко вживаються як синоніми. В. І. Толстих та інші дослідники розглядають спосіб життя як загальну категорію, а решту понять вважають різними «зрізами» цього складного за своєю структурою явища [3, 27–28]. У вивчення стилю життя як категорії, найбільш спорідненої зі способом життя, істотний внесок зробила київська група соціологів (Л. В. Сохань, В. А. Тихонович та ін.) [4, 68]. Серед різних підходів до визначення поняття «спосіб життя» є й такий, що розглядає його як біосоціальну категорію (Ю. П. Лисицин) [5]. Важливими у зазначеній проблематиці є розробки В. А. Ядова, який встановив взаємозв'язок соціологічного і соціально-психологічного підходів до вивчення способу життя. Перший пояснює те, як зміна умов життя відбивається на змінах форм соціальної організації суб'єкта, а інший виявляє механізми саморегуляції суб'єкта, пов'язані з його ставленням до умов життєдіяльності, з його потребами і життєвими орієнтаціями, з його ставленням до соціальних норм [6]. Такий підхід дає можливість розглядати співвідношення об'єктивних умов та суб'єктивних факторів життєдіяльності. Це можна знайти у розробках І. Т. Левикіна, який виділяє три основні інтегральні показники способу життя: суспільна активність у всіх сферах діяльності; культура способу життя, втілена в діяльності, поведінці та спілкуванні; соціальне благополуччя як єдність рівня і якості життя, яка визначається змістом концепції особи, минулого соціального досвіду, механізмом адаптації та ідентифікації, а також характером віддзеркалення в індивідуальній свідомості макро- і мікропроцесів через призму актуальних потреб [7].

Особливої уваги щодо компонентів способу життя заслуговують погляди Р. В. Ривкіної, яка розглядає їх із позиції активістсько-діяльнісного підходу як сукупність кількох різних і взаємопов'язаних видів соціальної активності, серед яких: різні види економічної, перш за все трудової, діяльності; комплекс занять у сфері домашнього господарства; заняття у сфері освіти; форми проведення вільного часу; способи підтримки здоров'я; участь у політичному житті країни; трудова і територіальна мобільність; прояви девіантної поведінки [8, 32].

Ю. П. Лисицин, спираючись на класифікації способу життя І. В. Бестужева-Лади [2] та інших соціологів і філософів, узагальнює і виділяє у способі життя чотири категорії: економічну – «рівень життя», соціологічну – «якість життя», соціально-психологічну – «стиль життя» і соціально-економічну – «устрій життя» [5, 9]. На сьогодні актуальними для аналізу способу життя є перші три категорії.

Відмінності між трактуваннями поняття способу життя є виявом протиріччя між об'єктивістським та конструктивістським (суб'єктивістським) тлумаченнями: на думку більшості російських та українських учених, спосіб життя є характеристикою суспільства, що ґрунтується на критеріях розвитку суспільства, виходячи з яких, індивід може обирати той чи інший спосіб життя відповідно до своїх уподобань. Концепція якості життя, що є основою багатьох зарубіжних досліджень [9], ґрунтується на потребах людини, виходячи зі ступеня задоволення яких і оцінюється якість життя населення. Таким чином, концепції способу життя і якості життя не тільки різняться за охопленням реальності, але і є в певному сенсі протилежними. У першій фактично не враховується воля і можливість людини у формуванні свого способу життя, його суб'єктом є суспільство або великі соціальні групи; друга суттєво абстрагується від значущості соціально-економічних умов, які здатні суттєво формувати наявні потреби [10, 54].

Перспективними, на наш погляд, є розробки української дослідниці Н. В. Паніної, яка запропонувала концептуальну модель формування способу життя із урахуванням особливостей його детермінації у стабільних та нестабільних соціальних умовах. Авторка розуміє спосіб життя як «нормативну, реальну та ідеальну структури видів діяльності та способів їх здійснення, а також психологічний стан, що включає соціальне самопочуття та психологічне здоров'я» [11, 26]. При цьому перші три складові розглядаються як структурні компоненти способу життя, а характеристики психологічного стану – як функціональні показники способу життя, що визначаються ступенем збалансованості реальної, нормативної та ідеальної моделей. На думку Н. Паніної, ключовим компонентом способу життя є стиль життя особистості, який формується та коригується через безпосередній вплив нормативної моделі поведінки, що, з одного боку, визначається суспільною свідомістю, а з іншого – індивідуальними уподобаннями, які конкретизуються в життєвих планах та цілях особистості – особистісній життєвій перспективі [11, 28]. Ці ідеї стали основою для розробки авторської концептуальної моделі способу життя.

Варто зауважити, що у радянській соціології соціальне самопочуття було еквівалентом суб'єктивної якості життя і вимірювалося через задоволеність життям і його приватними аспектами (схожа

модель реалізується і до сьогодні) [13], а деякі дослідники розглядають соціальне самопочуття як показник рівня адаптованості [12], концентруючись не на докладному описі життєвої ситуації індивіда, а на його думках про стан справ загалом, його сприйнятті життєвих змін, тимчасових перспектив і психологічному настрої. У низці праць соціальне самопочуття вивчається в контексті соціального настрою, який відображає думку людини про життя, стан справ у країні, перспективи її розвитку і основні проблеми [14, 27–28]. Слід зазначити, що у першому випадку доцільніше використовувати термін «якість життя», у другому – «соціальне самопочуття», у третьому – «соціальний настрій». У цілому, тільки за умови зіставлення «об'єктивних» і «суб'єктивних» показників можливе дослідження взаємозв'язку між якістю життя суспільства і якістю життя індивідів, які живуть у ньому, – це дає можливість повернути в широкий науковий обіг поняття «спосіб життя».

У розробці теоретичної моделі способу життя, окрім концепції Н. В. Паніної, ми опиралися також на теоретичні розробки Т. Парсонса, на думку котрого, соціальна система створюється взаємодією індивідів, отже, кожен учасник є одночасно і діячем, для якого характерні власні цілі, ідеї, настанови тощо, і об'єктом орієнтації для інших діячів і для самого себе. Система інтеракції є певним аспектом, аналітично абстрагованим від сукупності процесів дії учасників взаємодії. Водночас індивіди є також організаціями, особами та учасниками культурних систем. У такій інтерпретації кожна з трьох інших систем дії – культура, особистість і поведінковий організм – становить частину навколишнього середовища соціальної системи [15]. За межами цих систем знаходяться навколишні середовища самої дії. Аналіз соціальної системи відбувається через аналіз зв'язку між кожною системою і з двома іншими. При цьому соціальна система (а спосіб життя, на нашу думку, має розглядатися як її прояв) розглядається з позиції системи координат дії: так Т. Парсонс розглядав і особистість, і культуру в зв'язку зі структурою та функціонуванням соціальних систем – соціальна система є незалежним центром реальної емпіричної організації дії та теоретичного аналізу.

Загалом погоджуючись з ідеями Т. Парсонса щодо структури способу життя, ми доповнюємо їх, акцентуючи увагу на важливості розгляду ціннісно-нормативної структури, що є проявом суб'єктивної сторони та детермінантом цього явища поряд із соціальними практиками, а також на можливості індивідуального вибору соціальних практик, яка зумовлена структурою та культурними ресурсами. Маємо таке визначення.

Спосіб життя – це сукупність сталих суспільних практик соціального суб'єкта (індивіда, групи, суспільства), у яких здійснюється його взаємозв'язок із соціальною системою (або системами соціальної дії за Т. Парсонсом) та іншими суб'єктами в межах певної культури та проміжку часу, а також реалізуються суб'єктивно визначені життєві потреби. При цьому під практиками розуміється рутинна діяльність індивідів, сукупність способів взаємодії з іншими індивідами, речами, символами тощо в межах певної культури.

Отже, спосіб життя розглядається нами, з одного боку, як *об'єктивна* даність, системозалежне явище (продукт системи), яке формується під впливом норм та цінностей систем соціальної дії, їхніх структурних можливостей та обмежень, а з іншого боку, як *продукт індивідуального конструювання* у процесі взаємодії індивіда із системою та іншими суб'єктами, як імплементація індивідуального вибору та уподобань (продукт діяльності індивіда) (схема 1).

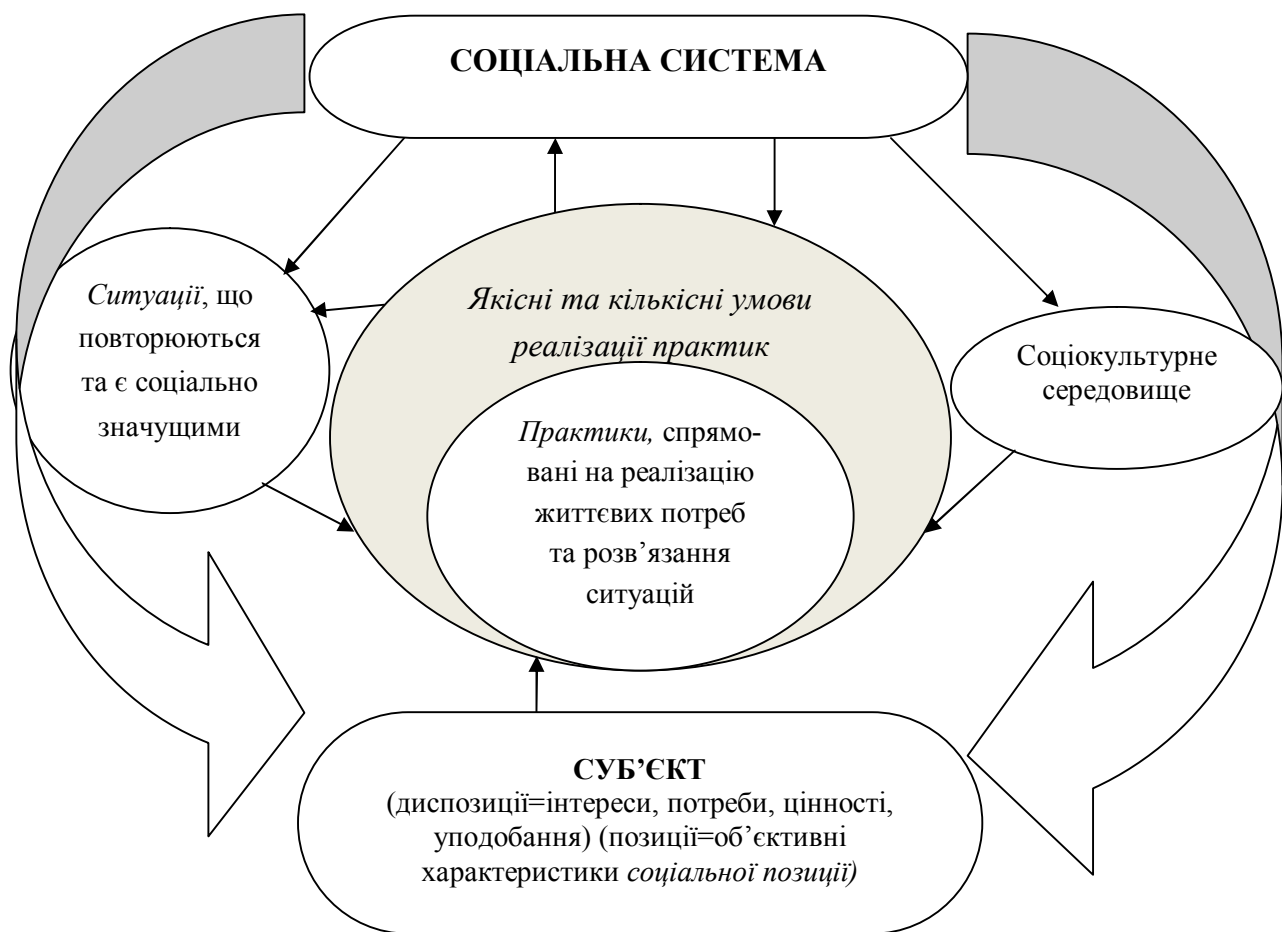

Схема 1. Структура способу життя як системи соціальної дії

Спосіб життя конкретного суб'єкта (індивіда, групи або суспільства) утворює специфічну систему тривалих у часі, більш або менш сталих форм соціальних взаємодій (практик), які утворюються між суб'єктом та соціальною системою (системами) соціальної дії в конкретних ситуаціях та соціокультурних середовищах.

Структура способу життя людей у сталих суспільствах стає відносно стійким у часі поєднанням ситуації дії, соціокультурних середовищ і видів діяльності, в яких суб'єкти беруть участь. Ці ситуації, середовища і види діяльності як структурні компоненти способу життя є орієнтаційною основою для суб'єкта, що дає йому можливість зберігати соціально і культурно значущу цілісність, свій індивідуальний досвід у конкретних життєвих обставинах. Вони забезпечують його можливість адекватно переходити від однієї соціально значущої ситуації до іншої, бути розпізнаним у цій ситуації іншими людьми, визначити своє місце серед них. Індивід витрачає основну частину свого часу і ресурсів на культурно обов'язкові та санкціоновані види діяльності; у взаємозв'язку вони утворюють стійку структуру, якій людина підпорядковує спонтанні прояви своєї активності, за допомогою яких індивід освоює соціальні і культурні норми, зразки діяльності, поведінку взаємодії, соціальне знання, цінності, які разом із діяльністю становлять зміст способу його життя. Структурна організація видів діяльності, складових частин змісту способу життя, відбувається, як зазначалося, під впливом чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До перших належать: можливість вибору «середовищ», видів діяльності та поведінки індивідів у певних соціокультурних умовах, соціально-функціональна значущість і оцінка їх соціального престижу, що склалася в культурі. До других – конкретні індивідуальні вибори й організація індивідом цих «середовищ» і видів активності, а також оцінка ним способу цієї організації, що виражається як ступінь задоволеності своїм способом життя у межах певної ціннісно-нормативної структури.

Для виявлення показників стану і динаміки способу життя робимо його операціоналізацію, виокремлюючи три компоненти (аспекти): рівень життя, якість життя і стиль (орієнтація) життя (схема 2).

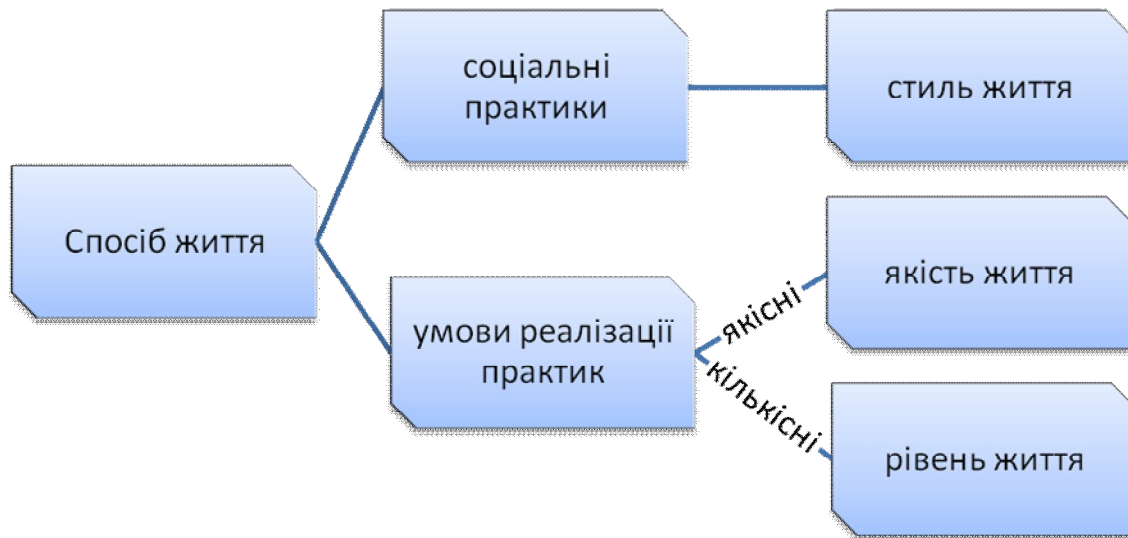

Схема 2. Структурні складові частини способу життя як соціального феномену

Схема 3 демонструє можливі визначення структурних складників способу життя у термінології активістсько-діяльнісного підходу з позиції розгляду його як системи соціальної дії.

Рівень життя є виявом співвідношення реально доступних суб'єкту способу життя матеріальних і духовних благ; це кількісна характеристика об'єктивних умов здійснення життєво обумовлених соціальних практик.

Спосіб життя за своєю природою істотно відрізняється від рівня життя. Відмінність полягає у тому, що спосіб життя – це не зовнішні умови, що перебувають поза суб'єктами (наприклад, житлові умови), а активність індивідів у досягненні (формуванні) тих чи інших умов.

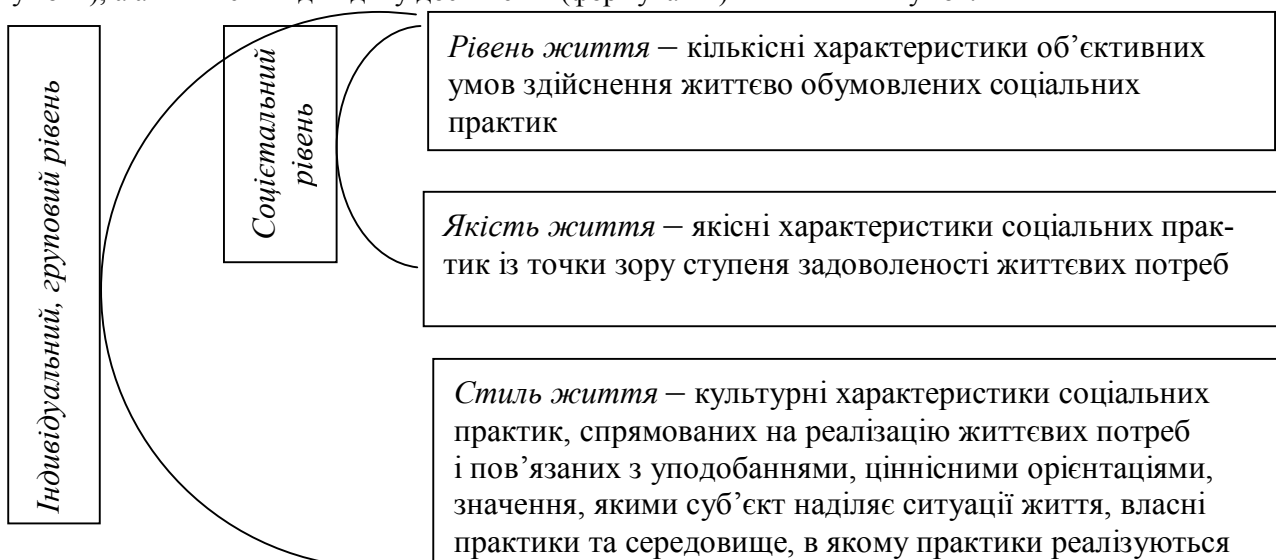

Схема 3. Визначення структурних складників способу життя як соціального феномену

Якість життя відбиває якість задоволення матеріальних і духовних потреб людей: якість харчування, якість одягу і його відповідність моді, комфортність життя, якісні характеристики у

сфері охорони здоров'я, освіти, обслуговування населення, структура дозвілля, ступінь задоволення потреб у спілкуванні, знаннях тощо. Це якісні характеристики соціальних практик із погляду ступеня задоволеності життєвих потреб.

Стиль (або орієнтованість) життя характеризує поведінкові особливості повсякденної життєдіяльності людей, зокрема ритміку, інтенсивність, темп життя, а також соціально-психологічні ознаки побуту і взаємин між людьми, улюблені заняття поза сферою праці, ціннісні переваги тощо. Це поняття застосовується для позначення характерних специфічних способів самовираження представників різних соціокультурних груп, що виявляються в їх повсякденному житті. Стиль життя – індивідуально особливі, пов'язані з уподобаннями, ціннісними орієнтаціями, значенням, яким суб'єкт наділяє ситуацію, власні практики та середовище, в якому ці практики реалізуються.

Стиль життя є втіленням способу життя на рівні особи – це одна із його конкретних форм, за допомогою якої спосіб життя реально втілюється у дійсність через індивідуальність особи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наукова спадщина з вивчення способу життя стосується проміжного положення між загальними закономірностями динаміки різних галузей культури і конкретними одиничними проявами явищ, які породжуються індивідами в ході їхньої життєдіяльності. Категорія «спосіб життя» має інтегративний характер щодо таких понять, як «рівень життя», «якість життя», «стиль життя», котрі розкривають і конкретизують зміст способу життя на різних рівнях аналізу соціокультурної динаміки.

Представлена спроба концептуалізації способу життя як системи соціальної дії потребує подальшого удосконалення, при цьому увага має бути зосереджена на виокремленні ціннісних координат її функціонування та зміни; у тому числі вагомим має стати теоретичне обґрунтування значущості координат індивідуалістичної та комунітаристської/колективістської культур у формуванні способів життя індивідів та соціальних груп, а також подальше обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження діяльнісних та ціннісних складників способу життя індивідів та здійснення перевірки розробленого теоретико-методологічного підходу на емпіричному соціологічному матеріалі українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Общая социология : [учеб. пособие] / [под ред. А. Г. Эфендиева]. – М. : Инфра-М, 2000. – 246 с.
2. Бестужев-Лада И. В. Советский образ жизни: формы и методы его пропаганды / И. В. Бестужев-Лада. – М. : Знание, 1980. – 230 с.
3. Толстых В. И. Образ жизни: Понятия. Реальность. Проблемы / В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1975. – 156 с.
4. Стиль жизни личности : Теоретические и методологические проблемы / [отв. ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович]. – К. : Наук. думка, 1982. – 372 с.
5. Лисицын Ю. П. Образ жизни и здоровье населения / Ю. П. Лисицын – М., 1982. – 40 с.
6. Ядов В. А. Социологический подход к исследованию личности в системе понятий образа жизни / В. А. Ядов // *Вопр. философии.* – № 12. – 1983.
7. Левыкин И. Т. Общее и особенное в образе жизни социальных групп советского общества / И. Т. Левыкин, Б. А. Бабин, Я. В. Рейзема и др. ; [отв. ред. И. Т. Левыкин]. – АН СССР, Ин-т социол. исслед. – М. : Наука, 1987. – 137 с.
8. Рывкина Р. В. Образ жизни населения России: социальные последствия реформ 90-х годов / Р. В. Рывкина // *СОЦИС.* – 2001. – № 4. – С. 32–39.
9. Maas H. S. From thirty to Seventy: A Forty-Year longitudinal Study of Adult Life Styles and Personality / H. S. Maas, J. A. Kuypers. – Washington : Jossey-Baas Publ, 1977. – 328 p.
10. Быковских А. М. Изучение образа жизни населения при анализе трансформации территориальной организации общества [Электронный ресурс] / А. М. Быковских. – Режим доступа : http://www.ebiblioteka.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/geo/2001-01/geo0101_08.pdf
11. Панина Н. В. Избранные труды по социологии. [В 3 т.]. Т. II : Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / Н. В. Панина ; [сост. и ред. Е. И. Головаха]. – Киев : Факт, 2008. – 312 с.
12. Алмакаева А. М. Теоретические и методические проблемы изучения субъективного качества жизни [Электронный ресурс] / А. М. Алмакаева // Режим доступа : http://www.isras.ru/abstract_bank/1208539486.pdf
13. Головаха Е. И. Интегральный индекс социального самочувствия населения Украины до и после «оранжевой революции» / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // *Вестн. общественного мнения.* – 2005. – № 6 (80). – С. 11–16.

14. Тощенко Ж. Т. Социальное настроение / Ж. Т. Тощенко, С. В. Харченко. – М. : Academia, 1996. – 195 с.
15. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М., 1998. – 270 с.